

Tóth Máté

A KÖNYVTÁRAK 2050-BEN

Absztrakt

A könyvtárak több évezred óta léteznek. Az intézményrendszer fennállásának legitimációját minden korszak megtalálta, de jellemzően különböző ideológiák mentén írták le a könyvtárak szükségességét. Az elmúlt évtizedekben az információs szolgáltatás és az információs esélyegyenlőség biztosítása volt a könyvtárakat legitimáló legfontosabb tényező. Az elmúlt évek kutatásai és adatai azonban azt sugallják, hogy ez a paradigma nem fogadható el kritikátlanul. A tanulmány célja, hogy az elmúlt évek kutatásai és a szerző személyes tapasztalatai alapján felrajzoljon a könyvtárak, a könyvtári rendszer és a könyvtárosok számára egy szubjektív jövőkép pontjait. 1. A könyvtárak funkciórendszere folyamatosan gazdagodik; 2. A könyvtár továbbra is elsősorban a magasan iskolázott, és magasabb kulturális igényszinttel is rendelkező városi értelmiségi réteg kedvelt intézménye; 3. A könyvtár egyre gazdagabb funkciórendszerében továbbra is egyetlen olyan tevékenység van, amelyben ezek az intézmények monopolhelyzetben vannak, ez pedig a könyvek kölcsönzése; 4. A könyvtár független találkozóhely, közösségi tér, amely a dokumentumok és információk passzív elérhetővé tétele helyett aktívan bemutatja a tartalmakat, ösztönzi az embereket az egymás és az intézményben tárolt tudásvagyon megismerésére. A jövő könyvtára találkozásokat generál, inspirál és véleményalkotásra ösztönöz.

Kulcsszavak: digitális könyvtár; jövő könyvtára; közösségi tér

Bevezetés

A könyvtárak évezredek óta gyűjtik a publikált tudás teljességét, biztosítják, hogy a nyomtatott vagy elektronikus kiadványokban valaha megjelent tudás hosszú távon is hozzáférhető maradjon. A könyvtárak és a könyvtári rendszer nagyszerű múltja tehát megkérdőjelezhetetlen. De vajon van-e ennek a szakmának jövője? Biztosak lehetünk-e abban, hogy a következő évtizedekben ugyanúgy igény lesz a könyvtárak szolgáltatásaira és ha igen, akkor melyekre?

A hazai és a külföldi felsőoktatási intézményekben egyaránt vannak olyan szakok, amelyek a céljaik között a könyvtárosok, könyvtári szakemberek képzését jelölik meg. Azok a fiatalok, akik felnőtt éveik kezdetén ezekre jelentkeznek, abban bíznak, hogy az általuk elsajátított tudás hosszú távon is releváns marad, a társadalomban pedig lesznek olyan igények, amelyekre az általuk megszerzett ismeretek, szakképesítés lesz a megfelelő válasz, legjobb esetben pedig maguk a könyvtárak is meg fognak maradni.

A könyvtárakat kevésbé ismerő és használó átlagemberekhez általában csak nagyon felszínes ismeretek jutnak el ennek az intézményrendszernek a jövőjéről. A közeljövőben eltűnő szakmákról szóló újságírói szintű megnyilvánulásokban a könyvtáros szakmát és a könyvtárosokat jellemzően a felsorolások élén szokták hozni, az indokok pedig jellemzően a papír alapú hordozókról az elektronikus könyvekre való átállással és az olvasási

kedv hanyatlásával kapcsolatosak. Ezzel szemben az átlagpolgár azt is érzékelheti, hogy nagyon sok új könyvtárápület születik, amelyek még nagyobb térrel rendelkeznek, még több dokumentum elérhetővé tételére alkalmasak és még változatosabb közösségi funkciók kiszolgálására képesek.

A tanulmánnyal az a célom, hogy gyakorló szakemberként, az elmúlt évek kutatásai és a személyes tapasztalataim alapján felrajzoljak a könyvtárak, a könyvtári rendszer és a könyvtárosok számára egy szubjektív jövőképet, illetve annak néhány markáns elemét. A 2050 – a kerek szám jellege mellett – azért került meghatározásra a cikk címében, mert ezzel kívánok utalni az egy emberöltőnyi távolságra, amelynek a messzeségében talán még nem túlzás bármilyen jövőképet meghatározni, de mégsem mondható, hogy akár biztosra mehetnénk a megfogalmazott állításainkkal.

Mint minden vállalat esetében, meggyőződésem, hogy a könyvtárak léte is kizárólag attól függ, hogy a jövőben az intézményrendszer által végzett tevékenység képes lesz-e olyan értéket teremteni, amelyet az azt fenntartó közösség hasznosnak talál. Ebből az alaptézisből indulunk ki, és igyekszünk az értékteremtésnek a nyomába indulni.

Merre haladunk?

Azt, hogy a könyvtári szolgáltatások kapcsán felmerülő igények merre haladnak, nagyon jól mutatják a statisztikai adatok, amelyeket az intézmények évről-évre jelentenek a Könyvtári Intézet számára. A statisztikai adatok letölthetők a Könyvtári Intézet statisztikai adatokkal foglalkozó aloldaláról (Könyvtári Intézet, n.d.). A könyvtári rendszerben gyűjtenek adatokat a szolgáltatásokról, a használatról és az infrastruktúráról egyaránt. Mivel a tanulmány kereteit bőven meghaladná egy komplex, minden részterületre kiterjedő statisztikai elemzés, most elégedjünk meg néhány – általam kulcsfontosságúnak tekintett és a könyvtári rendszert mégis együtt komplexitásában is jellemző – adat bemutatásával.

A beiratkozott olvasók száma azt mutatja meg nekünk, hogy a társadalomban hány százalék kötelezi el magát a könyvtárak mellett az éves tagság kiváltásával. A beiratkozottak nem az egyedüli, de mindenképpen a leghűségesebb használói a rendszernek. A beiratkozott olvasók száma az 1970-es évektől egészen a rendszerváltás időszakáig a lakosság 22-23%-át tette ki. (Könyvtári Intézet, n.d.) Az 1990-es évek végére mindez 17%-ra csökkent, majd a 2000-es évek folyamán újra 22% fölé emelkedett. A 2010-es évektől kezdve újra csökkenésnek indult és jelenleg megközelítőleg újra nagyjából 18% körül van. (Könyvtári Intézet, n.d.)

Elsősorban demográfiai okok húzódnak a változások hátterében. A könyvtárhasználat és az olvasás egy jellemzően középosztálybeli attitűd. Az 1970-80-as évek puha diktatúrájának külsőségeiben polgárinak látszó berendezkedése, a szerény, de kiszámítható megélhetés alapvetően kedvezett a könyvtárhasználatnak és az olvasásnak. Ezt a látszatbiztonságot veszítette el a magyar társadalom az 1990-es évekre, és ez vezetett a könyvtáraktól való kismértékű elforduláshoz. „Fegyverek közt hallgatnak a múzsák” – a nehéz megélhetés rendszerint nem kedvez a kulturális fogyasztásnak általában (Gereben, 1998). A rendszerváltást követő években a múzeum- és a színházlátogatások száma ugyanúgy visszaesett, mint a könyvtárlátogatásoké (Bukodi & Róbert, 2000).

2000-es évek környékén az újbóli emelkedés mögött elsősorban a felsőoktatás eltömegesedését sejtethetjük. A könyvtár- és olvasásszociológiai kutatások alapján évtizedek óta tudhatjuk, hogy az egyetemi hallgatók körében magasan felülreprezentáltak a könyvtárhasználók. Ha az egyetemekre többen iratkoznak be, az azonnal látszik a könyvtári beiratkozottak lakosságon belüli arányán is. A 2000-es években a felsőoktatás eltömegesedése egyrészt egy demográfiai hullámhegy (a Ratkó gyerekek gyerekeinek ebbe a korba lépése), másrészt pedig egy oktatáspolitikai döntés eredménye volt. A demográfiai hullám völgy felé való haladás a 2010-es évektől kezdve egy újabb leszálló ágat eredményezett úgy a felsőoktatásban mint a könyvtárhasználatban is.

A beiratkozott olvasók számának értékelésekor fontos megemlíteni, hogy 1997-től, a könyvtári törvény megjelenésétől kezdve a könyvtárak alapszolgáltatásait ingyenesen kell rendelkezésre bocsátani (1997. évi CXL. törvény). Ennek az a következménye, hogy sok intézmény nem követelte meg a beiratkozást például a helyben olvasáshoz, így nem hasonlíthatók össze egy az egyben az 1997 előtti és az ezt követő évek statisztikai adatai.

A beiratkozott olvasók mellett a helyben használat és távhasználat az a két fontos statisztikai adat, amely a könyvtárak működésének két fontos szegmensét ragadja meg. Előbbin a könyvtár fizikai terében történő megjelenést értjük, utóbbi alatt pedig olyan virtuális szolgáltatásoknak az igénybevételét mint az online katalógus, a honlap vagy a digitális könyvtári tartalmak. A helyben használat mértéke az elmúlt két évtizedben megállás nélkül csökken, a távhasználaté pedig meredeken emelkedik. A 2000-es évek elején egy főre átlagosan három személyes és kevesebb mint egy virtuális látogatás jutott, a 2010-es évek végére az előbbi kettőre csökkent, utóbbi pedig tíz fölé emelkedett. A könyvtárak igyekeznek mind több tartalmat digitálisan is elérhetővé tenni a használóknak. Nemzeti és nemzetközi projektek sora indult azzal a céllal, hogy a könyvtárak állományát digitálisan is elérhetővé tegyék, ami mellett egyre inkább a terjed a „born digital” azaz digitális formában született szövegek gyűjtése és szolgáltatása. Ez utóbbi különösen a szakirodalmi szolgáltatások terén jellemző. Egy egyetemi oktatónak, kutatónak nem feltétlenül szükséges személyesen ellátogatnia a könyvtárba ahhoz, hogy áttekintse a kutatásához szükséges szakirodalmat, de általában nem nélkülözheti azokat a szolgáltatásokat sem, amelyeket előfizetéssel a könyvtára tett számára elérhetővé. Ezek az adatbázis látogatások, a digitális szövegek letöltései jelennek meg a távhasználati statisztikákban. Ez a típusú könyvtárhasználat a legkevésbé látványos, hiszen az interneten talált dokumentumok esetében gyakran nem tudatosul a használókban, hogy honnan érték el az adott tartalmakat. Nagyon sok kutató tehát – az előfizetett adatbázisokban való keresések során, digitálisan elérhetővé tett könyvek letöltésével – úgy használja a könyvtárakat, hogy nincs is tudatában, mely intézményrendszer virtuális falain belül kutat.

A nagyközönség szemében a könyvkölcsönzés a könyvtárak leginkább jellemző, a személyes használatok során pedig máig a legtöbbek által igénybe vett szolgáltatás. A 2019-ben készített országos reprezentatív felmérésből az derült ki, hogy a könyvtárat személyesen használók 96%-a könyvet is kölcsönzött az elmúlt évben (Tóth, 2019). Akármennyire is egyre több tartalom érhető el online, a könyvtáraknak mégis ez a leginkább jellegadó szolgáltatása, amely nem csak a nagyközönség szemében, de a tényleges használat során is a legjellemzőbb. Tény azonban, hogy ennek a legjellemzőbb szolgáltatásnak is

erősen csökken a népszerűsége. A 2000-es évek elején megközelítőleg négy és fél dokumentumot kölcsönzött egy átlag magyar, 2019-re ez a szám kettő egész három tizedre, azaz közel a felére csökkent (Tóth, 2019).

A kölcsönzés visszaesése tehát még a személyes használatnál is radikálisabb mértékű, amiből arra következtethetünk, hogy a könyvtárban való megjelenés egyre kevésbé jár együtt a könyvek kölcsönzésével. Mit csinálnak a könyvtárakban azok, akik nem kölcsönözni jönnek? Erre egy lehetséges – de nem a kizárólagos – válasz lehet a könyvtári programokat látogatók számának erőteljes növekedése, ami 2005 és 2019 között közel háromszoros volt. A 2000-es évek közepén a magyar népességben 100 lakosra 16 könyvtári programon résztvevő jutott, míg a 2010-es évek végén már 46 (Könyvtári Intézet, n.d.).

Nem csak a könyvtárak, de minden közgyűjtemény (beleértve a múzeumokat és a levéltárakat is) törekedett arra, hogy programokat szervezzen, hiszen ebben az aktív magatartásban látták a használók elérésének egyik lehetséges kulcsát. A könyvtári programok, fizikai értelemben megvalósult találkozók szervezése nemzetközi szinten is uralkodó trend, fontos részét képezi az egyes közgyűjteményekben dolgozó szakemberek szerepértelmezésének (Audunson, Hobohm, & Tóth, 2019).

Végül pedig lássunk egy újabb jellemző tendenciát a könyvtárak életéből, ami ugyan az infrastruktúrával kapcsolatos, mégis nagyon jól jelzi a használat változásait: ez pedig a könyvtári számítógépek száma. Az internet megjelenését követően egyre inkább terjedt az a nézet, hogy a könyvtáraknak az elektronikus információszolgáltatás jegyében számítógépekkel kell felszerelni az olvasótermeket, amelyeken a használók az online tartalmakat is elérhetik. A könyvtárak így nem csak a könyvek, hanem minden hordozón megjelenő tartalom szolgáltatóivá is válnak. 2010-ig a könyvtárak számítógépekkel való ellátottsága folyamatosan nőtt. 2000-ben ezer lakosra kevesebb mint 0,5 könyvtári számítógép jutott, 2005-re már kereken egy, míg 2010-re több, mint másfél. (Könyvtári Intézet, n.d.) Ekkor azonban a növekedés megállt, és azóta is stagnál. Ahogyan a lakosság körében egyre inkább elterjedtek a hordozható számítógépek, úgy lett egyre kevésbé fontos, hogy a könyvtárak számítógépekkel lássák el az olvasótermeiket. A könyvtárakba betérők nem az intézmények által elérhetővé tett, hanem a maguk által hozott számítógépeken kezdték el használni az elektronikus könyvtári tartalmakat.

Összefoglalva tehát az itt röviden felvázolt tendenciákat azt láthatjuk, hogy egyre kevesebben jelennek meg a könyvtárakban fizikailag, ennek ellenére a könyvtáraknak stabilan van egy közönsége, hiszen a beiratkozottak aránya nagyjából stagnál a teljes lakosságon belül. Akik használják a könyvtárat, azok egyre kevesebbet kölcsönöznek, egyre kevésbé függnak az olvasótermekben rendelkezésükre bocsátott számítógépektől, de egyre többet vesznek részt programokon és egyre nagyobb mértékben veszik igénybe a távoli, elektronikus szolgáltatásokat.

A rövid múlt felé tett kitekintés után lássuk, hogy a jelenben miként értelmezzük a könyvtárak és a könyvtárosok szerepét!

Az információszolgáltatás mítosza

A könyvtárak fenntartásának indokoltságát sokan és sokféleképpen fogalmazták meg az elmúlt évezredekben. A jelenleg érvényben lévő kulturális törvény (1997. évi CXL. törvény) megalkotása során a hazai törvényalkotók a könyvtárakra elsősorban mint információszolgáltató intézményekre tekintettek (Skaliczki, 2011). A nemzetközi szakirodalomban is az az uralkodó nézet volt érvényben, amely szerint ennek a rendszernek a feladata a különböző hordozókon megjelenő információk elérhetővé tétele. Walt Crawford és Michael Gorman 1995-ben úgy fogalmazott: „a könyvtárak szerepe nem változott az elmúlt évezredekben, s nem fog változni a jövőben sem: beszerezni, őrizni, hozzáférhetővé tenni a tudást és az információt, bármilyen hordozón jelenik is meg, és segíteni az embereket, akik hozzá akarnak férni ezekhez.” (Crawford & Gorman, 1995, p. 5.) Ez a nézet mind a mai napig fennáll.

Ezzel szemben én úgy látom, hogy az intézményrendszer szerepe a társadalomban folyamatosan változik. Bár szívesen hivatkozunk a szakmánk ókori előzményeire, az Alexandria-i könyvtár társadalomban betöltött szerepe nagyon kevésbé hasonlított napjaink könyvtári rendszerére, különösen a rendszer gerincét jelentő közkönyvtári ellátásra. Nagyon eltérő igények húzódtak a könyvtárak fenntartása mögött a történelem során. A kultúra javainak megőrzése évezredek óta meglévő társadalmi igény, de az, hogy ezeket a javakat a könyvtáraknak el is kell juttatni a társadalom lehető legszélesebb rétegeihez, csak alig több mint száz éves.

A XX. század első évtizedeiben a tanult városi polgári réteg kiszélesedése és az általuk megfogalmazott igények nyomán álltak fel Európa metropoliszainak jelentős közkönyvtári gyűjteményei. A hazai Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár vagy az oslói Deichmann könyvtár ugyanabban az időszakban, ugyanazzal a koncepcióval és célokkal jött létre, pedig az alapítók még csak kapcsolatban sem voltak egymással. Ahogyan arra Ragnar Audunson, a magyar könyvtárügy kiváló ismerője rávilágított „A magyar és norvég könyvtárügyet vizsgálva, olyan párhuzamos fejlődési szakaszokra és kapcsolatokra mutathatunk rá, melyeket a múlt század elejéig - a modern közkönyvtárak létrejöttének koráig - lehet visszavezetni. Szabó Ervin, a modern magyar közkönyvtári hálózat megszervezője, Håkon Nyhus pedig a modern norvég közkönyvtárak megteremtője, tudomásom szerint soha nem álltak kapcsolatban egymással, ám szembeötlő, hogy nagyjából ugyanabban az időben támadtak mindkettőjüknek reformgondolataik, s mindketten a modern közkönyvtári rendszer megteremtésének úttörői voltak.” (Audunson, 2005, p. 831)

A Klebelsberg Kunó nevével fémjelzett kultúrpolitikai törekvésekben az oktatás és a tanulás támogatása jelent meg a kisebb településeken lévő könyvtárak felállításának fő indokaként a XX. század húszas, harmincas éveiben. A II. világháborút követő évtizedekben a „szocialista típusú ember” archetípusának szintén fontos jellemzője volt az olvasás és a művelődés. Az 1950-es években a könyvtárak kiemelt célja a kultúra javainak munkásokhoz való eljuttatása volt, amely nem volt mentes a gyűjtemények ideológiai indíttatású szervezésétől sem.

Bármilyen korban éltek is az emberek, az aktuális kultúrpolitika minden esetben megtalálta a rendszer legitimitációját jelentő érvrendszert, miközben az átlagember mindebből

mit sem sejtve úgy és olyan célból használta a könyvtárakat, ahogyan az neki éppen megfelelő volt.

Az 1997-es könyvtári törvény nyomán az információhoz való egyenlő hozzáférés biztosítása lett a közkönyvtári rendszer működtetése melletti fő érv. Mivel ez jelenti az aktuális paradigma gerincét, ezt vázlatosan ismertetem. A rendszer megalkotásakor (vagy inkább újragondolásakor) azt tartották szem előtt, hogy a könyvtárak független információszolgáltató intézményekként a publikált tudás teljességét szolgáltatassák valamennyi magyar lakosnak. Röviden a rendszert három pillérrel lehet jellemezni: a nemzeti, a szakkönyvtári és a közkönyvtári ellátással. A nemzeti könyvtári ellátás alapintézménye a nemzeti könyvtár, amely gyűjti a hungarikumokat, így oda kell beszolgáltatni – kötele példányként – minden Magyarország területén nyomtatott dokumentumot. A nemzeti könyvtár ezen túl gyűjti az ország határain túl megjelenő magyar vonatkozású tartalmakat is, amelyek szintén hungarikumnak számítanak. A gyűjtőkörébe tartozik például minden Magyarországról, magyar történelemről, irodalomról, személyiségről idegen országban, idegen nyelven megjelent könyv, minden magyar szerző külföldön megjelent műve. A szakkönyvtári ellátásban az egyes országos szakkönyvtárak a saját szakterületük irodalmát gyűjtik teljességre törekedve függetlenül attól, hogy azok hol jelentek meg, milyen nyelven íródtak vagy ki a szerzőjük. Az Országgyűlési Könyvtár például a jog-, politika- és államtudományok területén törekszik rá, hogy minden tartalmat gyűjtsön, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum a neveléstudomány területén teszi ugyanezt, az Országos Mezőgazdasági Könyvtár a mezőgazdaság területén és így tovább. A rendszert a harmadik pillér, a közkönyvtárak hálózata teszi teljessé. Magyarországon minden önkormányzat kötelező feladata, hogy biztosítsa a lakosai számára a könyvtári rendszerhez való hozzáférést azzal, hogy egy szolgáltatóhelyet működtet a településen. Ez lehet egy könyvtárbusz megállója, egy a megyei hatókörű városi könyvtár által működtetett szolgáltatóhely, vagy akár önálló intézmény is, de a lényeg, hogy ezen keresztül van lehetősége minden magyar embernek hozzáférni a nemzeti könyvtárhoz és a szakkönyvtárakban őrzött tartalmakhoz. Könyvtárközi kölcsönzéssel, dokumentumszolgáltatással elvileg minden településen helyben elérhetők ugyanazok a tartalmak, amelyeket a nagy nemzeti gyűjteményekben vagy országos szakkönyvtárakban őriznek (Skaliczki, 2011).

Ennek a rendszernek a legitimációját jelenti az információs esélyegyenlőség, hiszen függetlenül az ember lakóhelyétől, a vagyoni helyzetétől, származásától, bármilyen más rá jellemző körülménytől, hozzáférhet ugyanazokhoz az információs javakhoz, amelyekhez egy nagyvárosi, jómódú értelmiségi. Így az indoklás szerint a könyvtárakon keresztül éppen azokhoz a javakhoz, az információhoz kap egyenlő hozzáférést minden polgár, amely az információs társadalomban alapvető fontossággal bír, hiszen az információ hatalom, a tudás pedig a társadalomban való érvényesülés záloga. Ezzel a kristálytiszta logikai gondolatmenettel a kultúrpolitika a könyvtárakat egyenesen az információs társadalom alapintézményeiként definiálta. A törvényalkotók azt a gondolatot, hogy az „információs társadalom alapintézménye a nyilvános könyvtár” több helyen szó szerint is leírták (Skaliczki, 1997).

A paradoxon

Ha nem szigorúan elméleti keretek között mozgunk, hanem igyekszünk mozgósítani a könyvtárakkal, könyvtáros szakmával kapcsolatos előzetes tudásunkat és tapasztalatainkat, akkor könnyen megkérdőjelezhetjük a jelenleg uralkodó felfogást, miszerint a könyvtárak jelenének legitimitását és a jövőjének kulcsát az információszolgáltatásban kellene keresni.

Hogyan fordulhat elő, hogy az információs társadalom alapintézményét csak a lakosság alig több mint 20%-a veszi igénybe? A maradék 80% hogyan érvényesül az információs társadalomban? Hogyan teremt esélyegyenlőséget egy olyan intézményrendszer, amelybe döntően a felsőfokú végzettségű, városi, szellemi munkakörben dolgozók járnak? Miért van szükség hatalmas könyvtárápületekre egy olyan világban, ahol az információszolgáltatás az interneten keresztül oldható meg a leghatékonyabban? És végül a legfájdalmasabb: hogy lehet, hogy az „információs társadalom alapintézményében” dolgozók társadalmi presztízse és érdekérvényesítő képessége évtizedek óta olyan alacsony szinten van, hogy a szakmában tevékenykedő diplomások jelentős részének jövedelme megegyezik a garantált bérminimum összegével?

Ez a pár kérdés csak néhány azok közül, amelyek feszítik azt a paradigmát miszerint a könyvtári rendszer fenntartásának elsőszámú legitimitációja az információszolgáltatás. Az a kép, hogy a könyvtárak számára az információszolgáltatás, valamint az információs esélyegyenlőség biztosítása az elsődleges feladat, túlságosan kerek, túlságosan egyértelmű, és túlságosan távol van a mindennapi ember hétköznapi tapasztalataitól. Nem célmegvalósítás egy újabb túlságosan kerek, túlságosan egyértelmű és a hétköznapi tapasztalatoktól távol álló képet vázolni. E helyett a következőkben meghatározok négy pontot, amelyek meggyőződésem – és az általam áttekintett adatok – szerint döntő szerepet töltenek majd be a könyvtárak jövőjének alakulásában.

Egy szubjektív jövőkép négy pontja

Az információszolgáltatás jelentőségének túlhangsúlyozásával a könyvtárosok nem megfelelően definiálták a társadalomban betöltött saját szerepüket. Ha következetesen a fent felvázolt paradigma keretei között, az információs társadalom meg nem értett messiásaként értelmezik önmagukat, akkor könnyen lehet, hogy a közbeszédben gyakran felvázolt negatív forgatókönyv, nevezetesen az intézményrendszer feleslegessé válása válik valóra.

A könyvtárak jövőjének kulcsát nem az információszolgáltatásban kell keresni. A könyvtárak szerepe sokkal komplexebb annál mint, hogy azt kizárólagosan a fent felvázolt logika mentén lehessen értelmezni. Meggyőződésem, hogy ezek a – jelenlegi intézményrendszer működését valóságban is legitimáló – tényezők írják le a könyvtárak jövőbeli arculatát.

1. A könyvtárak funkciórendszere folyamatosan gazdagodik az információszolgáltatás mellett mind több területen igazolva az intézményrendszer társadalmi hasznosságát. Az információszolgáltatás csak egy fontos, de messze nem az egyetlen és nem is a legfontosabb könyvtári funkció.

2. A könyvtár továbbra is elsősorban a magasan iskolázott, és magasabb kulturális igényszinttel is rendelkező városi értelmiségi réteg kedvelt intézménye lesz. A kulturális értelemben leszakadó rétegek számára az esélyegyenlőség megteremtésének lehetősége rendelkezésre áll, de ezek a rétegek jellemzően nem élnek a könyvtár által kínált szellemi javakkal. A jövő könyvtára továbbra is a művelt középosztály intézménye lesz.
3. A könyvtár egyre gazdagabb funkciórendszerében továbbra is egyetlen olyan tevékenység van, amelyben ezek az intézmények monopolhelyzetben vannak, ez pedig a könyvek kölcsönzése. Az olvasás népszerűsítése egyben a könyvtárak jövőjének is az egyik kulcsát jelenti.
4. A könyvtár független találkozóhely, közösségi tér, amely a dokumentumok és információk passzív elérhetővé tétele helyett aktívan bemutatja a tartalmakat, ösztönzi az embereket az egymás és az intézményben tárolt tudásvagyon megismerésére. A jövő könyvtára találkozásokot generál, inspirál és véleményalkotásra ösztönöz.

Egyre gazdagabb funkciórendszer

Az információs gazdaság fő hajtóereje az információ. A könyvtárosok abban ringatták magukat évtizedeken át, hogy mivel a könyvtár deklaráltan információszolgáltató intézmény, az új gazdasági hajtóerők még inkább megerősítik az intézményrendszer társadalmi státuszát (Géró, 2000). Mindez csak részben – és messze nem közvetlenül az információ felértékelődéséből következően – valósult meg. Egyre több olyan szolgáltató jelent meg, amely az új gazdasági mechanizmus igényeit hivatott kielégíteni. Ezekkel a piaci alapon szerveződő szolgáltatókkal szemben pedig a közpénzből, a jóléti rendszer elemeiként fenntartott könyvtárak egyre kevésbé voltak képesek tartani a lépést. Egy-egy nagy adatbázisszolgáltató – még ha könyvtárosokat és az ebben az intézményrendszerben évezredek alatt kikristályosodott szaktudást alkalmazott is a tartalmak összegyűjtésére, rendszerezésére és közzétételére – nem a könyvtárak társadalmi presztízsét növelték, és nem a könyvtári rendszer fenntartásának indokoltságát erősítették meg.

Annak a rétegnek, amelynek az információ birtoklása valóban sokszoros hasznot hoz, annak az információszolgáltató intézménye sem a közpénzből fenntartott könyvtári rendszer. A mindenki számára elérhető, ingyenesen hozzáférhető információs vagyon (amely a könyvtárakban férhető hozzá) nem képes biztosítani azt a versenyelőnyt, amely szükséges lenne a tudásintenzív vállalatok sikeréhez.

Az információszolgáltatás mellett a könyvtárak hasznosulása nagyon sokrétű. A könyvtárak közösségi terek, programok helyszínei, olyan terek, amelyek nagyon változatos lehetőségeket adnak a rekreációra. A társadalom tagjai az élet legváltozatosabb területein érzik az intézményrendszer hasznosságát: a munkahelykeresésben, a tanulásban, a munkában, a mindennapi ügyek intézésében, a társas kapcsolatokban (Vakkari, Aabø, Audunson, Huysmans, & Oomes, 2014). Mindez persze mind ugyanarra vezethető vissza: a szakszerűen gondozott gyűjteményre, az információ és a tudás rendszerszerű szolgáltatására, amely az élet legváltozatosabb területein képes hasznosulni. Ez utóbbi jelenti a könyvtárak igazi versenyelőnyét más szolgáltatókkal szemben.

A funkciók ráadásul eltérőek az egyes könyvtártípusok vonatkozásában. Egy felsőoktatási vagy egy szakkönyvtárban kiemelkedően fontos a tartalomszolgáltatás, a tanulás támogatása, a szakirodalmi adatbázisok elérhetővé tétele. A közkönyvtárakban ezzel szemben nagyobb szerep jut az olvasásfejlesztésnek, a könyvkölcsönzésnek, az ismeretterjesztő programok szervezésének, a nemzeti könyvtárban pedig a megőrzésnek, hogy a nemzet dokumentumokban artikulálódott emlékezete megőrződjön az utókor számára.

Akkor az információs társadalom és az információ felértékelődése valóban semmi pozitív hozadékot nem jelentett a könyvtárak számára? De, jelentett. Nagyon is sokat, de nem abban a közvetlen formában, ahogyan azt a könyvtárosok hurráoptimizmussal megfogalmazták a 90-es évek elején (Géró, 2000; Havas; 2000).

Az információ mint gazdasági hajtóerő felértékelődését olyan folyamatokban érhetjük tetten, mint a felsőoktatásban tanulók és az abban oktatók létszámának radikális növekedése, ami viszont minden kétséget kizáróan pozitívan hatott a könyvtárak használatára, létjogosultságuk igazolására. Korábban nem voltak a társadalomban ekkora arányban azok, akiknek vizsgákra kellett készülniük, vagy beadandókat kellett készíteniük az egyetemi vagy főiskolai tanulmányaik során. Szintén egyre többen vannak olyanok, akiknek a munkájához hozzátartozik a kutatómunka és a publikációk készítése. Egyre többen tartoznak a tudományos munkát végzők szellemi elitjéhez, akiknek a könyvtár nem csak a szórakozás, hanem a munka tere is.

A középosztály és az értelmiség intézménye

Ezzel meg is érkeztünk a második állításunkhoz, miszerint a könyvtár továbbra is elsősorban a magasan iskolázott, és magasabb kulturális igényszinttel is rendelkező városi értelmiségi réteg kedvelt intézménye. A kulturális értelemben leszakadó rétegek számára az esélyegyenlőség megteremtésének lehetősége rendelkezésre áll, de ezek a rétegek jellemzően nem élnek a könyvtár által kínált szellemi javakkal.

Ahogyan a szellemi elit (magasan iskolázottak, szellemi foglalkozásúak, magasabb kulturális igényszinttel rendelkezők) szélesedik, úgy lesz egyre nagyobb tere azoknak a szolgáltatásoknak, amelyek a kulturális fogyasztást és az információéhséget kívánják kielégíteni. A legújabb kutatási eredmények alapján a nagyobb városokban élő, magasan iskolázott, szellemi foglalkozású, jó jövedelmi viszonyok között élő nő jelenti a könyvtárhasználó archetípusát (Tóth, 2019). Az 1960-as évektől kezdve lefolytatott összes korábbi olvasás- és művelődésszociológiai mérés alapján pontosan ugyanezekkel a jellemzőkkel írták körül a tipikus könyvtárhasználót (Gereben, 1998), és okkal feltételezhetjük, hogy ez nem lesz máshogy a következő évtizedekben sem.

Mennyire mondható el a fentiek fényében, hogy könyvtárak a kultúrához és az információhoz való hozzáférésben esélyegyenlőséget teremtenek? A hozzáférés esélyét megteremtik, de a kulturális mintáik miatt éppen azok nem élnek ezzel, akiknek a leginkább szükségük lenne a szellemi táplálékra, akik tényleg nem engedhetik meg maguknak a könyvek megvásárlását vagy akár csak az internetelőfizetést. Gereben Ferenc mindezt már évtizedekkel ezelőtt leírta a bibliai példázatból kiinduló Máté-effektus jelenséggel, miszerint akinek van, annak adatik, akinek nincs attól azt a keveset is elveszik, ami van neki (Gereben, 1997).

Persze ezzel nem azt állítjuk, hogy a könyvtárak szociális funkciója nem lenne releváns, hanem inkább azt, hogy nem elegendő az információs és kulturális javak passzív elérhetővé tétele. Azoknak a körében, akiknek ezen javakhoz való hozzáférése korlátozottabb, sokkal kevésbé fogalmazódik meg az igény a könyvtári szolgáltatásokkal elérhető értékekre és kevésbé rendelkeznek gyakorlattal azok megszerzésében. A könyvtáraknak tehát a passzív hozzáférhetővé tétel helyett sokkal aktívabb szerepvállalásra van szükségük, hogy az információs és kulturális javak valóban mindenki számára elérhetővé váljanak.

Olvasásnépszerűsítés, könyvek kölcsönzése

A nagyközönség gondolkodásában gyakran megfogalmazásra kerülő sztereotípiák, miszerint az jár könyvtárba, akinek nincs pénze könyvre, vagy hogy ma már a többség interneten olvas, így semmi szükség a papíralapú könyvekre, megdőlni látszanak. Nem azért, mert a világ nem a digitalizálódás irányába haladna (ezzel természetesen nem lehetne vitába szállni), hanem azért, mert a könyvtár olyan speciális szolgáltatásokat nyújt, amelyek semmi mással nem helyettesíthetők. Ezen a ponton jutottunk el a harmadik állításig, miszerint a könyvtár egyre gazdagabb funkciórendszerében továbbra is egyetlen olyan tevékenység van, amelyben ezek az intézmények monopolhelyzetben vannak, ez pedig a könyvek kölcsönzése.

Az olvasásszociológiai kutatások már évtizedekkel ezelőtt bemutatták, hogy a könyvek olvasása mellett a gyakori internethasználat és a könyvvásárlás is pozitívan hat a könyvtárhasználatra, azaz akikre ez jellemző, azok nagyobb eséllyel válnak a könyvtárak használóivá is. A könyvtár nem versenytársa, hanem elősegítője ezeknek a tevékenységeknek. A középosztálybeli, magas kulturális igényszinttel rendelkező rétegre a könyvtárhasználat mellett jellemző az olvasás, a könyvvásárlás, a gyakori, de nem mértéktelen internethasználat és az átlagnál szerényebb mértékű televíziózás (Tóth, 2019). Ráadásul régóta ismert tény, hogy a kultúrafogyasztási szokások mintaként generációról generációra öröklődnek (Péterfi, 2019).

Az 1990-es években, az internet megjelenését követően a könyv helyett az információ lett az új varázsszó. Az intézmények igyekeztek nem egyszerűen könyveket vagy olvasnivalót szolgáltatni, hanem helyette információt, függetlenül attól, hogy az milyen hordozón jelenik is meg. A DVD és a CD kölcsönzés fizetős szolgáltatásként jelentős hasznot, felhasználók számára pedig jelentős növekedést hozott a könyvtáraknak a 2000-es évek elején. Az adatbázisok szolgáltatásával a könyvtárak a kutatás-fejlesztés fontos szereplőivé váltak ugyanebben az időszakban. Az információszolgáltatás terén két fontos 21. század eleji sikertörténetnek lehettünk a tanúi akár csak ez alapján a fent említett két példa alapján is.

Mindeközben azonban majdnem elfeledkeztünk arról, hogy a nagyközönség gondolkodásában a könyvtárak mind a mai napig könyvkölcsönző helyekként szerepelnek. Ennek pedig nagyon egyszerű oka van. Ez az egyetlen olyan szolgáltatás, amelyben a könyvtáraknak nincsenek vetélytársai. Ebben a tekintetben ez az intézményrendszer abszolút monopolhelyzetben van. Az adatbázis és tartalomszolgáltató cégek, a specializált információs csomagokat árusító vállalatok (pl. vállalati és céginformációs rendszerek) – a könyvtári törekvésekhez hasonlóan – távoli eléréssel, elektronikusan, magas hozzáadott

értékkel bíró tartalmakat kínálnak a használóknak. A rendezvények, közösségi programok terén szintén számos olyan szolgáltató van a piacon, amelyek a könyvtárak versenytársainak tekinthetők. Ezekkel szemben egyetlen olyan vállalat sincs, amely könyvkölcsönzést kínálna az olvasóknak.

A kölcsönzés nagyságrendje azonban – a statisztikai adatok és könyvtárhasználattal kapcsolatos kutatások fényében – egyértelműen csökkent az elmúlt évtizedek során. A könyvtárak egyrészt új utakat is találtak és alkalmaztak a publikált tudás teljességének szolgáltatására, másrészt a nyomtatott könyvek mellett megjelenő elektronikus tartalmak a használók számára is egyre több vonzó alternatívát nyújtanak, amelynek hatásai egyértelműen érezhetők a papíralapú könyvek kölcsönzésének mutatóiban. „Fent van a neten” – halljuk, de az, hogy pontosan mely oldalon, már teljesen mindegy az átlag felhasználó számára. Mindez nem segít a könyvtárak pozitív megítélésében. A kiterjedt digitalizálási tevékenység szomorú következménye, hogy az elektronikusan, online elérhetővé tett tartalmak jelentős része igen kevéssé fog látványosan kötődni a könyvtárhoz. Sokan tehát éppen azért törnek pálcát az intézményeink felett, mert a könyvtárak mindent megtesznek azért, hogy a használó otthonából elérhessen minden számára fontos tartalmat.

A könyvtárak addig lesznek képesek megőrizni a saját identitásukat, ameddig ott lesznek könyvek is, és azokat a használók kölcsönözhetik. Ugyan a könyvkölcsönzés nagyságrendje csökken, még mindig ez a könyvtárak közönségének legintenzívebben igénybe vett szolgáltatása és vélhetően az is marad a következő évtizedekben is.

Független találkozóhely

Ha a könyvtárak funkciója elsősorban az információszolgáltatásról szólna, akkor semmi sem indokolná nagy memóriapaloták létesítését szerte a világ nagyvárosaiban. Mi indokolja olyan új, hatalmas könyvtárépületek létesítését mint a helsinki Oodi könyvtár (Sirel, 2021) vagy az Oslói közkönyvtár (Fagerlid, Andersen, & Dalseide, 2021). A két említett épület megjelenésében és a tervezett funkcióikban is arra utalnak, hogy a könyvtárak független találkozóhelyekként fognak funkcionálni a következő évtizedekben.

Korunkban egyre inkább megfogalmazódik az igény arra, hogy legyenek értéksemleges, független találkozóhelyek, amelyek nem kötődnek a társadalom egyik szegmenséhez sem, mindenki számára nyitottak, így lehetőséget teremtenek a különböző értékeket vallók közötti találkozásokra, valamint az előítéletek lebontására. Ray Oldenburg harmadik helyeknek (Oldenburg, 1989), Ragnar Audunson alacsony intenzitású találkozóhelyeknek (Audunson, 2005) nevezte ezeket a független közösségi tereket, amelyek hozzájárulnak az emberek közötti kapcsolatok erősítéséhez, a társadalmi tőke építéséhez. Ilyen független találkozóhelyekként funkcionálnak a nagyvárosokban a parkok, a plázák és ilyenek a könyvtárak és sok esetben a múzeumok is.

A könyvtár mindenki számára nyitott tér, amely egyrészt lehetőséget teremt az emberek egymással való és a használók dokumentumokkal való találkozásaira, igyekszik aktívan is hozzájárulni ahhoz, hogy az emberek egymástól és a gyűjteményben lévő tartalmaktól is inspirálódjanak. Ezekből a találkozásokból, inspirációkból valósulhat meg az az értékteremtés, amely hosszú távon a könyvtárak legitimációját adja.

A statisztikai adatok elemzése során felfigyelhettünk arra, hogy milyen mértékben emelkedik a könyvtári rendezvényeken résztvevők száma. Ez arra az aktív magatartásra utal, ahogyan a könyvtárak igyekeznek a gyűjteményükben lévő dokumentumokat, értékeket exponálni és az embereket ezek megismerésére, velük kapcsolatosan véleményalkotásra ösztönözni. A könyvtári rendezvények minden esetben könyves programok, amelyek valamilyen formában kapcsolódnak a gyűjtemény darabjaihoz.

Összegzés

Egy szubjektív jövőkép egy-egy eleméből biztosan nem állhat össze egy olyan koherens kép a könyvtárak jövőjéről, mint amelyet az információszolgáltatás kapcsán korábban bemutatunk. Ez természetesen nem is lehetett cél egy ilyen rövid írásban. De mégis miben foglalható össze a könyvtárak küldetése a következő évtizedekre? Tekintettel arra, hogy a könyvtár korlátozott erőforrásokkal és számos versenytárral bír az információszolgáltatás terén, így önmagában soha nem lesz alkalmas a közönség valamennyi információs igényének kielégítésére. A könyvtár ezen a téren csupán egyetlen szereplő a sok közül, amely partnerségek és közösségteremtés útján, tartalmak gyűjtése és elérhetővé tétele révén egyedi értéket teremt a társadalomban.

Az évtizedeken át sugallt passzív attitűd helyett, amelyben az információ gyűjtése, rendszerezése és elérhetővé tétele volt a középpontban, a jövő egy jóval aktívabb magatartásról fog szólni. A könyvtár egy olyan hely lesz, ahol a hangsúly a találkozásokon van. Emberek találkoznak emberekkel, emberek dokumentumokkal, tartalmakkal, a sajátjától eltérő véleményekkel. Ezekből a találkozásokból születhet új inspiráció, új érték, új tartalom.

A jövő könyvtára továbbra is egy könyves hely lesz, ahol az olvasás és a papír alapú könyvek lesznek a középpontban. A következő évtizedekben is megmaradnak a könyvtár-épületek, amelyek megjelenésükben sokkal kevésbé emlékeztetnek majd a csendes elmélyülésre alkalmas terekre és sokkal inkább olyan zajos agórákra, amelyek véleményformálásra, érvek és értékek ütköztetésére adnak lehetőséget.

Irodalomjegyzék

1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99700140.tv> (Letöltés dátuma: 2022. március 30.)
- Audunson, R. (2005). Könyvtári szolgáltatások Norvégiában A könyvtárhasználók segítése a változó világban. *Könyvtári Figyelő*, 51(4). <http://ki2.oszk.hu/kf/kfarchiv/2005/4/ragnar.html>
- Audunson, R. (2005.). The public library as meeting place in a multicultural and digital context The necessity of low-intensive meeting-places. *Journal of Documentation*, 61(3), 429-441. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/00220410510598562/full/html>
- Audunson, R., Hobohm, H.-C., & Tóth, M. (2019). ALM in the Public Sphere: How Do Archivists, Librarians and Museum Professionals Conceive Their Respective Roles in the Public Sphere? *Information Research*, 24(4). <http://informationr.net/ir/24-4/colis/colis1917.html>
- Bukodi, E., & Róbert, P. (2000). Vagyoni helyzet - kulturális fogyasztás. In Kolosi T., Tóth, I.G., & Vukovich, G. (szerk.), *Társadalmi riport 2000* (pp. 346-376). TÁRKI. http://www.tarsadalomkutas.hu/kkk.php?TPUBL-A-067/publikaciok/tpubl_a_067.pdf
- Crawford, W., & Gorman, M. (1995). *Future Libraries, Dreams, Madness and Reality*. American Library Association. 198 p.

- Fagerlid, C., Andersen, B., & Dalseide, A. M. (2021.). Engaging with mixed-use design The case of the urban library in Oslo. In M. Stender, C. Bech-Danielson, & A. Hagen (Eds.), *Architectural anthropology Exploring lives space* (pp. 122-134). Routledge.
- Gereben, F. (1997). Az ún. "Máté-effektus" az olvasás- és könyvtárszociológiában. *Könyvtári Figyelő*, 43(3), 466-475. <https://epa.oszk.hu/00100/00143/00023/gereben.html>
- Gereben, F. (1998). *Könyv, könyvtár, közönség*. Országos Széchényi Könyvtár - Könyvtári Intézet. <https://www.mek.oszk.hu/01700/01742/01742.pdf>
- Géró, K. (2000). Knowledge management – múltó hóbort avagy a jövőnk? *Könyvtári Figyelő*, 46(1-2). http://ki2.oszk.hu/kf/kfarchiv/2000/1_2/gero.html
- Havas, K. (2000). A múlt és jövő között: a jelen. Az elmúlt tíz év könyvtáros szerepei. *Könyvtári Figyelő*, 46(1-2), 84-88.
- Könyvtári Intézet (n.d.). *A magyarországi könyvtárak statisztikai adatai*. <https://www.ki.oszk.hu/informacioszolgalattas/magyarorszagikonyvtarakstatisztikaiadatai>. (Letöltés dátuma: 2022. 04. 30.)
- Oldenburg, R. (1989). *The Great Good Place*. Paragon House.
- Péterfi, R. (2019.). Az életünket meghatározó rejtett kulturális összefüggésekről - A felnőttek és az olvasás. In Barátné, H. Á. & Béres, J. (szerk.), *Olvasásfejlesztés könyvtári környezetben. Módszertani kötetek 2.* (pp. 192-228). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
- Sirel, A. (2021). Reflection of Paradigm Change in Information Technology to Library Architecture: The Helsinki Oodi Library. *Architecture and Urban Planning*, 17(1), 123-135. <https://sciendo.com/pdf/10.2478/aup-2021-0012>
- Skaliczki, J. (1997). A nyilvános könyvtár a demokratikus társadalomban. *Könyv könyvtár könyvtáros*, 6(10), 6-11. <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00094/skal.html>
- Skaliczki, J. (2011). *A rendszerváltás könyvtárügyétől a könyvtárügy rendszerváltásáig*. Könyvtári Intézet. <http://mek.oszk.hu/10900/10913/10913.pdf>
- Tóth, M. (2019). Könyvtárhasználat és információkeresés - egy országos reprezentatív felmérés eredményei. In Béres, J. (szerk.), *A könyvtárhasználat és információkeresés fejlesztése. Módszertani kötetek 4.* (pp. 204-260). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. <https://mek.oszk.hu/20600/20683/20683.pdf>
- Vakkari, P., Aabø, S., Audunson, R., Huysmans, F., & Oomes, M. (2014). Perceived outcomes of public libraries in Finland, Norway and the Netherlands. *Journal of Documentation*, 70(5), 927-944. doi:<https://doi.org/10.1108/JD-06-2013-0072>